

İbn Arabî'ye göre Firavun'un İmanı ve Alâeddin el-Buhârî'nin Konuya Dair Eleştirileri*

Mervenur TİRYAKİ¹

Öz: İbn Arabî, İslam düşünce tarihinin en önemli simalarından biridir. Onu düşünce tarihinde bu derece önemli kılan unsur, Sünni Kelam paradigmasının dışına çıkarak ontolojiden epistemolojiye kadar yeni bir sistem inşa etmesi ve tasavvufu yalnızca ahlaki gelişim süreci olmaktan çıkarıp küllî bir ilmî disiplin hâline getirmesidir. Bu sebeple birçok tartışmaya konu olmuş, lehte ve aleyhte hakkında birçok eser kaleme alınmıştır. Alâeddin el-Buhârî, İbn Arabî'yi ve onun vahdet-i vücûd sistemini eleştiren en önemli muarızlardan biridir. O, İbn Arabî ve vahdet-i vücûd öğretisine yönelik muhtelif eleştirilerini müstakil bir eserde toplamıştır. Bu eleştirilerden biri de Firavun'un imanının sıhhatine dairdir. İbn Arabî genel kabulün aksine Firavun'un iman üzere öldüğünü iddia eder. Alâeddin el-Buhârî, nasstan deliller ileri sürerek İbn Arabî'nin bu iddiasına karşı çıkar. Firavun'un imanının geçerli olmadığı hususunda Müslüman âlimler arasında icmanın bulunması, Buhârî'nin en temel argümanıdır. Biz, bu çalışmamızda İbn Arabî'nin Firavun'un imanına dair düşüncelerini tespit edip Buhârî'nin konuya dair eleştirilerini incelemeye gayret edeceğiz.

Anahtar Kelimeler: İbn Arabî, Alâeddin el-Buhârî, Firavun, İman, Yeis.

Pharaoh's Faith According to Ibn 'Arabî and Alâeddin al-Bukhârî's Criticisms on This Subject

Abstract: Ibn 'Arabî is one of the most important figures in the history of Islamic thought. The factor that makes Ibn 'Arabî important in the history of thought is that he has gone beyond the Sunni Kalâm paradigm and has built a new system from ontology to epistemology and has transformed Şûfism (Taşawwuf) from being only a moral development process into a universal scientific discipline. For this reason, his views have been the subject of many discussions, and many works have been written for and against him. Alâeddin al-Bukhârî is one of the most important opponents who criticize Ibn 'Arabî and the doctrine of wahdat al-wujûd (oneness of being) that is systematized by him. Bukhârî collected various criticisms of Ibn 'Arabî and his doctrine of wahdat al-wujûd in a separate work. One of these criticisms is about the faith of Pharaoh (İmân Fir'awn). Contrary to the general acceptance, Ibn 'Arabî claimed that Pharaoh died on faith. Alâeddin al-Bukhârî opposes Ibn 'Arabî's claims by bringing evidences from The Qur'ân (naşş). al-Bukhârî's main argument is that there is consensus (Ijmâ) among Muslim scholars that Pharaoh's faith is not valid. In our study, we aim to identify Ibn 'Arabî's thoughts on the Fir'awn and aim to analyze Bukhârî's criticisms on the subject.

Keywords: Ibn 'Arabî, Alâeddin al-Bukhârî, Pharaoh (Fir'awn), İmân, Despair (Ye's).

* Bu makale, yazarın "Alâeddin el-Buhârî'nin İbn Arabî ve Vahdet-i Vücûda Yönelik Eleştirileri" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

¹ Doktora Öğrencisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, TÜRKİYE. mervenur.tiryaki@gmail.com,

ORCID: 0000-0003-0097-6479

Articles in Theosophia are licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).

Giriş

İslam düşüncesinde iman kişinin kendi iradesiyle tercihte bulunduğu bir ameliyedir. Dolayısıyla iradeyi engelleyen harici bir durum söz konusu olduğunda kişinin imanı veyahut inkârının sıhhati ayrıca değerlendirilmiştir. Bu bağlamda korku ve ümitsizlik neticesiyle ölüm veya felaket anlarında ikrar edilen iman ve tövbenin geçerliliği (yeis ve be's) tartışılmıştır. Bu hususta İslam düşünce geleneğinde hâkim olan görüş, yeis ve be's anındaki iman ve tövbenin geçersiz olduğu yönündedir. Zira bu anlarda kişi gerçekten iman etmek istediği için değil başka çaresi olmadığından ve azaptan kurtulmak için iman eder.² Ayrıca ölüm anında herkes gerçeklerle karşı karşıya geleceğinden mecburen inkâr etmeyip ikrarda bulunacaktır fakat bu durumda kendi isteği ile değil zaruri olarak iman etmiş olacaktır. Dolayısıyla ölüm anında inansalar dahi inkârcıların imanları geçersiz kabul edilmiştir. İslam ulemasının bu hususta dayandığı en önemli delil şu ayettir:

Azabımızı gördükleri zaman "Yalnız Allah'a inandık; O'na ortak koşmakta olduğumuz şeyleri inkâr ettik." dediler. Fakat, azabımızı gördükleri zaman inanmaları, kendilerine fayda vermedi. Bu, Allah'ın kulları hakkında eskiden beri yürürlükte olan kanunudur. İşte orada inkârcılar hüsrana uğradılar.³

Söz konusu ayetten de anlaşıldığı üzere ilahi azap ile karşılaşılması hâlinde iman etmenin kişiye bir faydası yoktur. Zira ilahi azap müşahede edildiğinde ikrar edilen iman, kişinin kendisini azaptan kurtarmaya yönelik eylemden öte bir anlam ifade etmemektedir.⁴ Hâlbuki imanın sıhhatinin şartı, imanın gaibe olmasıdır. Ancak ölüm anında imanın gereği olan gaib ortadan kalkmaktadır.⁵

İbn Arabî'ye göre Firavun'un İmanı

İslam düşünce geleneğinin en önemli isimlerinden biri hiç kuşkusuz İbn Arabî'dir. Onu bu derece önemli kılan unsur ise kendisinden önce ahlaki yetkinleşmenin bir süreci olarak algılanan tasavvufu külli bir ilmî disiplin hâline getirmesidir. İbn Arabî kendisinden önce sufilerin çeşitli remiz ve şiirlerle dile getirmiş olduğu varlık anlayışını yeniden düzenleyerek ontolojik bir sistem inşa etmiştir. Onun varlık anlayışı varlığın birliği esasına dayanır. Ona göre varlıkta Tanrı'nın haricinde hiçbir şey yoktur. Kesret ise tek olan bu hakikatin farklı suretlerde görünümünden ibarettir. Onun bu düşüncesi, varlığı Vâcib ve muhdes varlık şeklinde iki farklı kategori olarak tasnif eden kelam ve felsefeciler tarafından ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Nitekim İslam düşünce geleneğinde İbn Arabî aleyhine birçok eser kaleme alınmış, aynı zamanda ilhad ve zındıklıkla itham edilmiştir. Eleştirilerin odağını ise onun ontolojisi ve epistemolojisi oluşturmaktadır.⁶ Bu eleştirilerin yanı sıra tali birçok mesele üzerinden özellikle kalamcı ve fakihler tarafından eleştirilmiştir. Bunlardan en çok bilineni "Firavun'un imanı" meselesidir. Bu mesele daha ziyade yeis ve be's anındaki imanın mahiyeti ile ilintilidir.

² Ebu'l Muîn Meymûn b. Muhammed en-Neseffî, *Tabsiratü'l-edille fi usûlî'd-dîn*, haz. Hüseyin Atay (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1903), 1/39-40.

³ Diyanet İşleri Başkanlığı (Erişim 10 Ekim 2021), el-Mü'min 40/84-85.

⁴ Ebû Mansur Muhammed el-Mâtürîdî es-Semerkindî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, çev. S. Kemal Sandıkçı (İstanbul: Ümraniye Belediye Başkanlığı, 2020), 13/101-102.

⁵ Sa'düddîn Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyra (Beyrut: Âlemü Kütüb, 1998), 4/219, 5/163-164.

⁶ İbn Arabî'nin epistemolojisi için bk. Cumali Kösen, *İbn Arabî'nin Epistemolojisinde Akıl ve Keşf* (Bursa: Emin Yayınları, 2020); Cumali Kösen, "İbn Arabî'ye Göre Bilginin İmkânı ve Kaynakları", *Pejoss* 5 (2020), 118-128.

Firavun karakterinin Kur'an'daki önemi dikkat çekicidir. Hz. Musa'nın doğduğu dönemde Mısır'da hükümdar olan Firavun, Kur'an-ı Kerim'de birçok yönden eleştirilmiş; kibir, gurur ve isyanın timsali olarak anılmıştır. Kur'an, Firavun'dan; rablik iddiasında bulunan, halkına zulmeden, büyüklük taslayan, özellikle Hz. Musa'nın peygamberlik ilanı sonrasında İsrailoğulları'na ve onlara önderlik eden Hz. Musa'ya zulmeden tuğyan ehli bir kişi olarak bahseder.⁷ Yaşamı boyunca Hz. Musa'nın davetine icabet etmemiş, Hz. Musa'ya ve ona inananlara her türlü zulmü reva görmüş bir şahsiyettir. Askerleri ile birlikte Hz. Musa ve kavminin peşine düştüğü sırada denizden karşıya geçerken boğularak ölmüş ve boğulmadan hemen önce Hz. Musa'nın getirmiş olduğu dine inandığını ikrar etmiştir fakat onun inanç beyanı yeis ve be's anında gerçekleştiğinden ötürü Müslüman düşünürler tarafından geçersiz kabul edilmiştir. Firavun'un tövbesinin ve iman etmesinin sebebinin, ümitsizlikten ve kendisini azaptan kurtarmaktan kaynaklandığı noktasında İslam âlimleri arasında fikir birliğinin (icma) olduğu kabul edilir.⁸

İslam düşünce geleneğinde İbn Arabî öncesinde Firavun'un imanının sahih olduğunu ileri süren kimseye rastlanmaz. Konu esasen İbn Arabî'nin Firavun'un imanına dair düşünceleri ile tartışılmaya başlanmıştır. Onun bu husustaki düşünceleri birçok İslam âlimi tarafından eleştirilmiştir.⁹ Bununla birlikte Firavun'un imanı hakkındaki düşüncelerinin İbn Arabî'ye ait olup olmadığı veyahut maksadını izah noktasında müdafilerin savunmaları da bulunmaktadır. Bunların en önemlilerinden biri Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad ed-Devvânî'nin (ö. 908/1502) konu ile ilgili müstakil olarak kaleme aldığı "*Îmânu Fir'avn*" isimli eserdir.¹⁰ Devvânî'nin bu eserine reddiye olarak Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî'nin (ö. 1014/1605) "*Ferru'l-avn min müddei îmân-ı Fir'avn*" adlı müstakil bir eseri bulunmaktadır.¹¹

İbn Arabî en önemli iki eseri olan *Fusûsu'l-hikem* ve *Fütûhât-ı Mekkiyye'nin* birçok yerinde Firavun'dan bahseder ve eserlerinde yazılanlardan anlaşıldığına göre Firavun başından beri Allah hakkında bilgi sahibidir. Ona göre Firavun, Allah'ı biliyordu fakat iktidar hırsı ve kibri bu inancı itiraf etmesinin önüne geçmişti.¹² Bu bakımdan İbn Arabî, Firavun'u "ilah olduğunu iddia edip ilah olmadığını bilenler" arasında zikreder. Böyle kişiler iktidar hırsına sahip ve niyeti insanları saptırmak olanlardır. Bu kimselerin tövbe etmediği sürece bedbaht olacağını da belirtir.¹³ Ancak ona göre Firavun tövbe edenler ve kurtulanlar arasındadır.¹⁴

⁷ el-Bakara 2/49; el-A'râf 7/127, 141; et-Tâhâ 20/24, 71; eş-Şuarâ 26/29, 49; el-Kasas 28/4, 38, 39; el-Ankebût 29/39; el-Nâziât 79/17, 23, 24.

⁸ Ömer Faruk Harman, "Firavun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13/119-121; Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: DİB Yayınları, 2020), 3/135; Eric Ormsby, "The Faith of Pharaoh: A Disputed Question in Islamic Theology", *Studia Islamica* 98/99 (2004), 13.

⁹ Eleştiriler için bk. Bedirhan Muhammed, *Vahdet-i Vücûdu Savunmak* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019).

¹⁰ Celâlüddîn Devvânî, *Îmânu Fir'avn*, thk. İbnu'l-Hatîb (Mısır: Matbatu'l-mısriyyeti ve mektebetuhe, 1924).

¹¹ Ebü'l-Hasen Nûriddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî, *Ferru'l-avn min müddei îmân-ı Fir'avn*, thk. İbnu'l-Hatîb (Mısır: Matbatu'l-mısriyyeti ve mektebetuhe, 1924).

¹² Muhyiddîn İbnü'l-Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007), 12/47, 14/239, 17/107.

¹³ İbn Arabî, *Fütûhât*, 11/251.

¹⁴ İbn Arabî, *Fütûhât*, 8/48-49, 9/18, 22, 11/370.

İbn Arabî'ye göre Firavun, sadece Tanrı'nın varlığını bilen değil aynı zamanda Tanrı hakkında O'nun zatının bilinemeyeceğine dair bilgi sahibi olan birisidir. Şöyle ki mahiyeti bizatihi varlık olan Tanrı, zâtı itibarıyla âlemden müstağnidir ve hiçbir şekilde beşer idrakinin konusu olamaz.¹⁵ Peygamberler de dâhil olmak üzere insanların Tanrı'nın zâtı hakkında sahip olacağı yegâne bilgi, O'nun varlığı ve birliğidir. İbn Arabî, Firavun'un Allah'ın zâtı itibarıyla bilinemeyeceğine ilişkin bilgisini *Fusûsu'l-hikem* adlı eserinin Musa faslında, Hz. Musa ile Firavun arasında vuku bulan tartışmadan hareketle izah eder. Şöyle ki Kur'an'da zikri geçtiği üzere Firavun, Hz. Musa'ya "Âlemlerin Rabbi nedir?"¹⁶ diye sormaktadır. Hz. Musa "Göklerin ve yerin ve ikisi arasında bulunan her şeyin Rabbidir."¹⁷ şeklinde cevap verir. Tanrı'nın mahiyetini bilmeye yönelik Firavun'un bu sorusuna Hz. Musa, Tanrı'nın fiillerinden hareketle cevap verir. Musa'yı bu şekilde cevap vermeye iten saik ise Tanrı'nın zâtı itibarıyla hiçbir beşer tarafından -ki buna peygamberler de dâhildir- bilinemeyeceğine dair bilgidir. Firavun böyle bir soruya peygamber dahi olsa hiç kimsenin cevap veremeyeceğini biliyordu. Dolayısıyla onun amacı soru sormak değildi. Buna rağmen "Âlemlerin Rabbi nedir?" diye sorarak orada bulunanların zihinlerinde Allah'ın varlığından başka mahiyeti olduğu düşüncesini uyandırmaya çalışmıştır.¹⁸ Böylece oradakiler Hz. Musa'nın gerçek bir peygamber olması durumunda buna cevap vermesi gerektiğini düşünecekti. Hz. Musa hakikatte doğru cevap verse de görünüşte bu cevap Firavun'un sorusunun cevabı değildi. Bunun üzerine Firavun, oradakilere "Size gönderilmiş peygamber delidir."¹⁹ demiştir.²⁰ Böylelikle İbn Arabî'ye göre orada bulunanlar anlayışlarındaki eksiklik nedeniyle Firavun'u Hz. Musa'dan daha bilgili görmüşlerdir.²¹

İbn Arabî'nin takipçilerinden ve *Fusûsu'l-hikem* şârihlerinden Abdürrezzâk Kâşânî'ye (ö. 736/1335) göre gerçek bir peygamberin böyle bir soruya aklen tatmin edici bir cevap vermesi mümkün değildir. Bunu bilmeyenler ise cevabı veren kimsenin müphem bir karşılık vererek sorudan kaçtığını dolayısıyla onun gerçek bir ilim sahibi olmadığını düşünecektir. Fakat böyle bir soruya verilecek en doğru cevap Hz. Musa gibi "Göklerin ve yerin ve her ikisinin arasındakilerin Rabbi."

¹⁵ Ekrem Demirli, *Sadreddin Konevî'de Bilgi ve Varlık* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 125-126; Toshihiko İzutsu, *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar Kavramlar*, çev. Ahmet Yüksel Özemre (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2005), 44.

¹⁶ eş-Şuarâ 26/23. Söz konusu ayette Firavun "mâ" soru edatıyla "Alemlerin Rabbi nedir?" diye sorarken başka bir ayette ise "men" soru edatıyla "Rabbiniz kim?" demiştir: "Firavun 'Sizin Rabbiniz kim, ey Mûsâ?' dedi. Mûsâ, 'Rabbimiz her şeye hilkatini (yaratılış özelliklerini) veren, sonra onlara yol gösterendir' dedi." et-Tâhâ 20/49-50.

¹⁷ eş-Şuarâ 26/24.

¹⁸ Bir şeyin mahiyetini sorduğumuzda verilecek tanım o şeyin cins ve faslını içermelidir. Allah ise cins ve fasla sahip olmadığından O'nun mahiyeti hakkında verilecek cevap mantıkî olmayacaktır. İbn Arabî'ye göre Allah hakkında böyle bir soru sorulabilse bile verilebilecek karşılık Hz. Musa'nın cevabı gibi olmalıdır. Aksi hâlde Hakk'ın zâtı hakkında yalnızca "Var mıdır?" sorusu sorulabilir. Abdürrezzâk Kâşânî, *Şerh ala Fusûsi'l-hikem* (Beyrut: Menşûratu'l-Cemel, 2017), 397-398; İbn Arabî, *Fütûhât*, 11/174.

¹⁹ eş-Şuarâ 26/27.

²⁰ İbn Arabî konuyla ilgili *Fütûhât*'ta Firavun'un şu ifadelerine yer verir: "Firavun kavmine şöyle demiştir: 'Duyuyor musunuz?' (eş-Şuarâ 26/25) 'Ben mahiyeti soruyorum, o ise izafi şeylerle cevap veriyor.' Böyle diyerek Firavun onlara karşı mugalâta yapmıştır. Gerçekte izafe edilen Rabbi sormuş, Hz. Musa da 'Rabbimiz ve önceki babalarınızın Rabbi' diye cevap vermişti. Hz. Musa Firavun'un kavmi içinde söylediği 'onların en üstün rableri olduğu' iddiasına karşılık izafeyi daraltmıştır." İbn Arabî, *Fütûhât*, 15/33-34.

²¹ Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-hikem*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2006), 227-228.

demektir.²² Bu nedenle Hz. Musa, Allah'ın zatına dair yöneltile soruya O'nun fiillerini zikrederek cevap vermiştir.

Bu açıklamalara rağmen şunu söyleyebiliriz ki İbn Arabî'nin amacı Firavun'un eylemlerini onaylamak veyahut onu haklı çıkarmak değildir. İbn Arabî, imanının muteber olduğunu kabul etmekle birlikte Firavun'u maneviyat modeli olarak görmez; onu kibri, zorbalığı ve sözde rablik iddiası ile kusurlu bir karakter olarak tasvir eder. Nitekim Firavun, içinden tevhide kabul etse de Allah'a ait olan sıfatları kendisine mal etmiş ve rabliğini iddia etmiştir.²³

Öte yandan İbn Arabî'ye göre Allah, tebliğde bulunması ve İsrailoğulları'na uyguladığı zulmü sonlandırması için Hz. Musa'yı Firavun'a gönderirken onun davete karşılık vereceğini biliyordu. Bu sebeple Allah, "Ona yumuşak söz söyleyin. Umulur ki öğüt alır yahut korkar."²⁴ buyurmuştur. Yumuşaklık karşısında Firavun'un içine ilahi inayet işlemiş ve hakikati anlamıştı. İbn Arabî "...umulur ki öğüt alır veya korkar." ayetinde geçen "umulur ki" sözünün Allah için kesinlik ifade ettiğini belirtir. Allah bu ifadeyi kullanırsa söylediği kesin olarak gerçekleşecek demektir. Dolayısıyla Allah, Firavun'un hatırlamasını ve korkmasını umarak onun öğüt alacağını biliyordu. İbn Arabî bu hususu şöyle izah eder:

Âlimler, "umulur ki" sözü Allah için zorunluluk bildirir, der. Allah Firavunun hatırlamasını ve korkmasını ummuştur. Öyleyse Firavunun içinden hatırlamış olması ve korkması gerekir. Fakat bu, dışından gözükmemiştir. Ama hatırlama ve korku onun içinde hükümandı.²⁵ Firavun iman etmiş, öğüt almış, Allah'ın bildirdiği gibi korkmuştur. Yumuşak söz kendisine etki etmiş, ilahi umut gerçekliğe dönüşmüştür. Bu durum onun imanının kabulünü gerektirir. Çünkü Allah zamanı bildirmeden öğüt almanın ve korkunun gerçekleşmesini ifade etmiş. Fakat bu öğüt alma ve korku davet vakti olan dünyada gerçekleşir.²⁶

İbn Arabî'ye göre "...umulur ki öğüt alır veya korkar." ayetinin ikinci kısmı olan "veya korkar." ifadesinden maksat ise Firavun'un, yaptıkları ve söyledikleri hakkında cezalandırılacağından korkmasıdır. Firavun kendinden önceki hükümdarların durumunu ve Allah'ın onları nasıl cezalandırdığını hatırlamıştır. Öyleki bu korkusu sebebiyle güç elinde olduğu hâlde Musa ve Harun'u cezalandırmamış, hapis ve ölümle tehdit ettiği hâlde onların gitmelerine izin vermiştir.²⁷

Şunu ifade etmeliyiz ki söz konusu ayetlerde Firavun'un, Musa'ya inandığı veyahut Musa'nın davetine olumlu karşılık verdiği ile ilgili açık bir ifade bulunmamaktadır. Bilakis zahiri itibarıyla ayetlerde Firavun'un, kendisine birçok mucize gösterildiği hâlde onları yalanladığı ve Hz. Musa'nın mahir bir sihirbaz olduğunu ileri sürerek inkâr ve isyanını sürdürdüğü bildirilmektedir.²⁸ Benzer şekilde Hz. Musa ile arasında vuku bulan tartışma sonrasında Firavun'un inkârdan vazgeçmediği gibi

²² Kâşânî, *Şerh ala Fusûsî'l-hikem*, 397-398.

²³ Vincent J. Cornell, " 'I am Your Lord Most High': Pharaoh and the Sin of Hubris in the Qur'an", *Jsr shanti virginia* (20 Ekim 2021); Denis Gril, "The Qur'anic Figure of Pharaoh According to the Interpretation of Ibn 'Arabi" *Ibn Arabi Society* (Erişim 18 Ekim 2021).

²⁴ et-Tâhâ 20/44.

²⁵ İbn Arabî, *Fütûhât*, 12/282.

²⁶ İbn Arabî, *Fütûhât*, 9/22.

²⁷ İbn Arabî, *Fütûhât*, 12/282; Denis Gril, "The Qur'anic Figure of Pharaoh According to the Interpretation of Ibn 'Arabi".

²⁸ el-A'râf 7/103, 109-110; et-Tâhâ 20/56; eş-Şuarâ 26/34-35; el-Kasas 28/36; en-Nâziât 46/20-21.

halkına dönerek “Ben, sizin en yüce rabbinizim.”²⁹ dediği, Hz. Musa'ya karşılık olarak “Benden başkasını ilah edinirsen yemin ederim ki seni zindanlarda süründürürüm.”³⁰ tehdidini savurduğu bildirilmektedir.³¹ Buna karşılık İbn Arabî'ye göre ise Firavun, tevhidin yanı sıra Hz. Musa'nın peygamber olduğu gerçeğinin farkında olmasına rağmen ikisini de açıkça kabul etmeyi reddetmiş, kibir ve isyanını sürdürmüştür. Dolayısıyla o; bilgisini izhar etmemiş, bânında gizlemiştir. Artık boğulma anına geldiğinde içinde gizlediği inancı ve Allah hakkındaki doğru bilgisini izhar etmiştir. Böylece içerisinde bulunan imanını diliyle de ikrar etmiş ve bu hâlde ölmüştür.³² İbn Arabî'nin yorumuna göre “Bana da sana da göz aydınlığı (bir çocuk)! Sakın onu öldürmeyin. Belki bize faydası dokunur, ya da onu evlat ediniriz.”³³ ayetinde geçen Firavun'un eşi Âsiye'nin “kurretü aynin lî ve leke” sözünün hakikati gerçekleşmiş; Hz. Musa, Âsiye ve Firavun için göz aydınlığı olmuştur. Firavun için bu göz aydınlığı, boğulma anında Allah'ın, iman ettiği anda onun ruhunu kabzetmesi ve ahiretinin kurtuluşudur.³⁴

İbn Arabî, Firavun'un imanının geçerliğini kabul etmeyen ulemanın delil olarak ileri sürdüğü ayetleri farklı bir perspektifle yorumlamakta ve muarızlarının aksine ilgili ayetleri onun imanına delil teşkil edecek şekilde açıklamaktadır. Firavun'un boğulma esnasında iman beyanında bulunması ile ilgili ayetler şunlardır:

İsrailoğullarını denizden geçirdik. Firavun da, askerleriyle birlikte zulmetmek ve saldırmak üzere, derhal onları takibe koyuldu. Nihayet boğulmak üzere iken, “İsrailoğulları'nın iman ettiğinden başka hiçbir ilah olmadığına inandım. Ben de Müslümanlardanım” dedi.

Şimdi mi? Oysa daha önce isyan etmiş ve bozgunculardan olmuştun.

Biz de bugün bedenini, arkandan geleceklere ibret olman için, kurtaracağız. Çünkü insanlardan birçoğu âyetlerimizden gerçekten habersizdir.³⁵

Öncelikle İbn Arabî'ye göre Firavun'un imanı can çekişen kimsenin imanına benzemez. Firavun kesin olarak dünyadan ayrılacağına emin olmadığı bir an içerisinde imanı ikrar etmiştir. Zira o, imanları sebebiyle Musa ve yanındakiler için denizin çekilmiş olduğunu anlamış ve kesin olarak öleceğine inanmamıştı. Dolayısıyla onda hâkim olan inanç öleceği değil aksine kurtulacağı yönündeydi.³⁶ İbn Arabî'ye göre Firavun'un, “Allah'a iman ettim.” demeyip “...İsrailoğullarının inandığına iman ettim.” demesinin sebebi kuşku ve belirsizliği ortadan kaldırmaktı. Orada bulunanlar, İsrailoğulları'nın, Musa'nın ve Harun'un Allah katından risaletle görevlendirildiğini ve kendilerine getirdiği ilaha inandıklarını biliyorlardı. Dolayısıyla Firavun “Allah'a iman ettim.” dese ydi insanlar, “Musa'nın bize getirdiğine değil, kendi ilahlığına şahitlik etti.” diyeceklerdi. Nitekim Firavun

²⁹ en-Nâziât 46/24; Başka bir ayette ise Firavun'un şöyle dediği zikredilmiştir: “Sizin için benden başka bir ilah tanımıyorum.” el-Kasas 28/38.

³⁰ eş-Şuarâ 26/29.

³¹ el-A'râf 7/103; en-Nâziât 46/25.

³² İbn Arabî, *Fütûhât*, 8/48, 13/45, 14/240-241; İbn Arabî, *Fütûhât'ta* “Firavun ise sözülle akidesi çeliştiği için müşrikti.” der. İbn Arabî, *Fütûhât*, 16/92-93.

³³ el-Kasas 28/9.

³⁴ İbn Arabî, *Fusûs*, 221; Ahmed Avni Konuk, *Fusûs'l-hikem Tercüme ve Şerhi*, haz. Mustafa Tahralı - Selçuk Eraydın (İstanbul: Marmara İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2011), 4/147.

³⁵ el-Yûnus 10/90-92.

³⁶ İbn Arabî, *Fütûhât*, 9/19; İbn Arabî, *Fusûs*, 231.

daha önce kavmine, kendinden başka ilahları olmadığını iddia etmişti. Böylece o, bu belirsizliği ortadan kaldırmak istemiştir. Aynı şekilde sihirbazlar da “Âlemlerin Rabbine iman ettik, Musa ve Harun’un Rabbine.” derken belirsizliği gidermeyi amaçlamışlardır.³⁷

Öte yandan İbn Arabî, Firavun’un ikrarının ardından gelen ayeti Allah’ın, onun imanını kabul ettiğine delil olacak şekilde tevil eder. Söz konusu ayette geçen “Şimdi mi!” ifadesini, Firavun’un imanındaki ihlasına delil olarak zikreder. Bu ifadesiyle Allah, Firavun’un imanını doğrulamıştır. Allah, “Şimdi mi...’ bildiğini izhar ettin.” anlamında Firavun’u azarlamıştır. Ayrıca ona “Hâlbuki daha önce bozgunculardandın.” demiş, “...bozgunculardansın.” dememiştir. Şayet Firavun imanında samimi olmasaydı Allah, iman ettiğini iddia eden bedevileri “De ki: İman etmediniz. Fakat boyun eğdik, deyin. Henüz iman kalplerinize girmemiştir...”³⁸ şeklinde uyardığı gibi Firavun’u da uyarırdı. Oysaki Allah, onun imanına şahitlik etmiştir.³⁹

İbn Arabî’ye göre “...ardında olanlara ayet ol diye bugün seni bedenle kurtaracağım.” ifadesiyle Allah, Firavun’un canını almadan önce ona kurtulacağını müjdelemiştir. Bu kurtuluş, İbn Arabî için dünya azabı değil ahiretteki azaptan kurtuluşu ifade eder. Nitekim ayetlerde ahiret azabının kalkmadığı ya da imanının geçerli olmadığı zikredilmemiştir. Azabın görüldüğü anda iman etmenin kişiye bir faydasının olmayacağını zikredildiği ayetlerde ifade edilen şey, ölümü gördüğünde iman eden kişiden dünya azabının kalkmayacağıdır. Bunun istisnası Yunus Peygamberin kavmidir.⁴⁰ Nitekim el-Yûnus suresinde zikredildiği üzere Hz. Yunus’un kavmi haricinde, azabı gördüğü sırada iman edenlerden hiç kimsenin imanı kendilerine fayda vermemiş ve dünya azabı onlardan kaldırılmamıştır. Hz. Yunus’un kavmi iman edince dünya hayatındaki azap onlardan uzaklaştırılmıştır.⁴¹ İbn Arabî’ye göre Firavun’un imanı hakkında ihtimal bulunsa da sünnetullah gereği ölüm anında iman o esnada indirilen azabı uzaklaştırmaz. Allah boğulma cezasını Firavun’a ahiret cezasına mukabil olarak vermiştir. Hırsızlık yapan bir kimsenin hâkim karşısında tövbe etmesi kendisine fayda sağlamadığı gibi pişmanlığı kendisinden el kesme cezasını da kaldırmaz. Yine de onun tövbesi Allah katında makbuldür. Nitekim Hz. Peygamber, zina suçu işleyen Maiz’in tövbesini övmüş⁴² fakat tövbesi cezayı düşürmemiş, Hz. Peygamber onun taşlanmasını emretmiştir. Aynı şekilde umutsuzluk anında tövbe eden kâfirin durumu da böyledir. İmanları onlardan belayı kaldırmasa da Allah ahirette onların imanlarını kabul edebilir. Bu şekilde günahları yokken Allah’a kavuşurlar.⁴³

Bununla birlikte Allah, “...bedenle kurtaracağım” ifadesiyle azabın Firavun’un bedeniyle/zahiriyle ilgili olduğunu belirtmiştir. İbn Arabî, Firavun’un bedeniyle kurtuluşunun anlamını zahiren kurtuluş olarak açıklar. İncancını ikrar etmeden önce iman Firavun’un bâtınında

³⁷ İbn Arabî, *Fütûhât*, 8/48, 9/18, 11/174.

³⁸ el-Hucurât 49/14.

³⁹ İbn Arabî, *Fütûhât*, 8/48, 9/19, 14/241.

⁴⁰ İbn Arabî, *Fusûs*, 231.

⁴¹ “Yûnus kavminden başka, keşke (azabı görmeden) iman edip, imanı kendisine fayda veren bir tek memleket halkı olsaydı! (Yûnus’un kavmi) iman edince, dünya hayatında rezillik azabını onlardan uzaklaştırmış ve onları belli bir zamana kadar yararlandırmıştık.” el-Yûnus 10/98.

⁴² Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc, “Hudud”, 22.

⁴³ İbn Arabî, *Fütûhât*, 8/48, 50, 14/241-242.

bulduğu için onun bânının zaten korunmuş olduğunu belirtir. Bu hususta İbn Arabî “Onun bânını zaten şirkten korunmuştu, çünkü bilgi engellerin en büyüğüdür.” diyerek “bilgi” ile kanaatimizce Firavun’un bânında bulunan Allah hakkındaki bilgisine işaret etmiştir. Onun bânını korunduğu için zahiren de kurtuluşa ermesi gerektiğinden dille imanı ikrar edince Allah onu zahiren de (bedeniyle) kurtarmıştır. Nitekim Firavun iman lafzını telaffuz ettikten sonra ölmüştür. Ameller ise son hâle göre değerlendirilir.⁴⁴ İbn Arabî, Firavun’un bedeninin ibret olarak kurtarılması ile ilgili ayetin ardından gelen “İnsanların çoğu ayetlerimizden gafilidir.” ayetini şu şekilde yorumlar:

Kuşkusuz senin kurtuluşunu bir ayet olarak ortaya koydum. Yani kurtuluşun gerçekleştiği hakkında bir alamet yaptım. İnsanların çoğu ise bu ayetten habersiz kalmış, bir mümin hakkında bedbahtlık hükmü vermiştir.⁴⁵

İbn Arabî ayrıca “...ardında olanlara ayet ol diye bugün seni bedeninle kurtaracağım.” ayetinin yorumunda Firavun’un kurtuluşunun ayet (ibret) olmasını, Allah’a iman edenlere ve bedeniyle/zahiriyle kendisini kurtaranlara bir alamet ve rahmet olarak değerlendirir. Bu şekilde Allah, insanlara Firavun’un azaptan kurtuluşunu göstermiştir. Firavun imanı ikrar ettiğinde nasıl ki kurtulmuştur onun gibi iman sözünü söyleyenler için kurtuluşun olacağını ve hiç kimsenin Allah’ın rahmetinden ümidini kesmemesi için bunların ayette zikredildiğini belirtir.⁴⁶ Bu doğrultuda İbn Arabî, Firavun’un kavminin ibret (ayet) olması ile Firavun’un ibret (ayet) olmasını birbirinden ayırır. Bu hususta *Fütûhât* isimli eserinde Firavun ve kavminin durumu hakkında şöyle söylemektedir:

Kalplerini bütünüyle Firavun’a verip de o kalplerde kendilerini koruyacak Allah’tan bir pay kalmayınca Allah’ı kızdırmışlar, Allah da onlara kızmış ve intikam almıştır. Böylelikle onların durumu gerçekte Firavun’un durumundan farklıydı. Firavun Musa’nın doğru söylediğini biliyordu. Başka bir ifadeyle Firavun, görünüşteki davranışına göre Allah’ın hakkında verdiği hükmü olduğu kadar içinden davetinde Musa’nın haklı olduğuna inanması nedeniyle batınındaki hükmünü de biliyordu. Firavun’un içinde yerleşik imanı Allah katında belirli bir zamana özgü olarak ortaya çıkmıştı... Böylelikle Firavun zamanı ve hâli gelince mümin olarak gözükmiş kavmi ayet olmak üzere boğulurken sadece kendisi kavmi olmaksızın imanı ortaya çıktığında bir ayet olarak bedeniyle kurtulmuştur.⁴⁷

Görüldüğü üzere İbn Arabî’ye göre Allah, boğulmada Firavun ve kavmini eşitlemiş fakat hükümde onları ayrı tutmuştur. Müslüman âlimlerin ortak kanaatine göre Allah’ın “...ardında olanlara ayet ol diye bugün seni bedeninle kurtaracağım.” ayetinde ifade ettiği mana şu duruma işaret etmektedir: Allah; yaptığı kötülüklerin, kibrinin ve inançsızlığının karşılığı olarak Firavun’u cezalandırmış, cansız bedenini ise kendisinden sonra gelenlere ibret olsun diye sahile bırakarak cesedini çürümekten kurtarmıştır. İbn Arabî’ye göre ise yukarıda ifade edildiği gibi Allah, kavmin boğulmasını sonradan gelenlere ibret olsun diye misal yaparken Firavun’a, kurtuluşunun Allah’a iman edip tövbe edenler için bir ayet olma özelliğini tahsis etmiştir. Allah, Firavun’un bedenini onun rabliğine inanan kavmine karşı inançlarının kuvvetlenmemesi için işaret kılmıştır. Şayet Firavun’un cesedi kaybolsaydı kavminden pek çok kişi onun ölmediğini, bir şekilde gizlendiğini zannedebilir ve ona yine yücelik atfedebilirdi. Bu sebeple beraberindekiler gibi boğularak öldüğünün bilinmesi için

⁴⁴ İbn Arabî, *Fütûhât*, 8/48, 11/371.

⁴⁵ İbn Arabî, *Fütûhât*, 8/49.

⁴⁶ İbn Arabî, *Fütûhât*, 8/48; İbn Arabî, *Fusûs*, 221.

⁴⁷ İbn Arabî, *Fütûhât*, 11/370.

Firavun'un cansız bedeni sahile bırakılmıştır.⁴⁸ *Fusûs* şarihlerinden Avni Konuk'a göre Allah'ın Firavun'a "Sana kurtuluş veririz." buyurması manasız değildir. Cesedinin sahile bırakılması Firavun için bir kurtuluş olmayacağı gibi bunun Firavun'a bir faydası yoktur. Dolayısıyla dünyada gerçekleşmeyen bu kurtuluş, onun için ahiretteki kurtuluşu ifade eder.⁴⁹

Öte yandan İbn Arabî, Firavun'un imanının makbul olabileceğini aynı zamanda ilahi rahmetin genişliği ile açıklar. İbn Arabî ve vahdet-i vücûd ehli sufiler ilahi rahmetin tüm var olanları kuşattığını iddia eder. Öyleki cehennem ehli dahi bu rahmetin genişliğinden ötürü belli bir süre azap gördükten sonra bu azap tatlılığa dönüşecektir.⁵⁰ Nitekim ayetlerde Firavun'u ilahi rahmetin dışında bırakacak herhangi bir karine mevcut değildir. İlahi rahmet zor durumda olanı kapsayacak kadar geniştir. Firavun da boğulma anında zor durumda iken iman ettiğinden ötürü Allah'ın rahmeti son tahlilde Firavun'u da kapsamaktadır.

İbn Arabî'nin muarızları, Firavun'un cezalandırıldığına dair zikredilen ayetlerde geçen "âli Fir'avn" ifadesine Firavun'u da dâhil eder ve ifadeyi "Firavun ve ailesi" olarak çevirir fakat İbn Arabî'ye göre "...onları ateşe sunar.", "...onları günahlarıyla yakaladı." gibi ayetlerde Firavun'un da cezalandırıldığı açıkça zikredilmediği gibi Allah, "Firavun ve yakınları" demeyip "Firavun'un yakınları" demiştir. Dolayısıyla ifadeler Firavun'u içermediği için ayetlerde yalnızca Firavun'un yakınlarının cezalandırılmasından bahsedilir.⁵¹

Bununla birlikte mesele İbn Arabî'nin takipçileri tarafından da değerlendirilmiştir. Abdürrezzâk Kâşânî (ö. 736/1335), Dâvûd-i Kayserî (ö. 751/1350), Abdullah Bosnevî (ö. 1054/1644), Yâkub Han Kâşgarî (1818-1899) ve Ahmed Avni Konuk (ö. 1938) gibi birçok *Fusûs* şârihi ve İbn Arabî taraftarı, Firavun'un imanı hususunda İbn Arabî ile hemfikirdir. Bunun istisnası Sofyalı Bâlî Efendi'dir (ö. 960/1553). Bâlî Efendi hem nasslarda Firavun'un imanına dair kesin bir hüküm olmadığını hem de İbn Arabî'nin "Onun durumu Allah'a kalmıştır." diyerek kesin bir şey söylemediğini vurgular ve Firavun'un durumu hakkında hükmü Allah'a bırakmak gerektiğini iler sürer.⁵² O, bu hususta İbn Arabî'nin *Fütûhât* isimli eserinde yer alan şu beyanını esas almaktadır:

Bu günahkârlar, hepsi cehennemde olan ve oradan çıkmayacak dört gruptur. Bunlar, Firavun vb. gibi rab olduğunu iddia edip Allah'ın rabliğini reddederek Allah'a karşı büyüklenenlerdir. Firavun şöyle demişti: 'Ey topluluk! Benden başka bir ilâhınızın olduğunu bilmiyorum.' Bir keresinde ise, şöyle demişti: 'Ben sizin en büyük rabbinizim.' Burada gökte kendisinden başka ilah olmadığını kasteder. Nemrut ve diğerleri de böyledir. İkinci grup, Allah'a ortak koşan kimselerdir... Üçüncü grup ise, muattıladır (ateist)... Dördüncü grup, münafıklardır (ikiyüzlü)...⁵³

⁴⁸ İbn Arabî, *Fusûs*, 231.

⁴⁹ Avni Konuk, *Fusûsu'l-hikem Tercüme ve Şerhi*, 4/204.

⁵⁰ Dâvûd el-Kayserî, *Şerhu Fusûsi'l-hikem*, thk. Hasanzâde Âmulî (Kum: Müesse-i Bustân-ı Kitâb, 2007), 1/629; Cumali Kösen, *İbn Arabî'de Özgürlük* (Bursa: Emin Yayınları, 2020), 230-240.

⁵¹ İbn Arabî, *Fütûhât*, 8/48-50.

⁵² Sofyalı Bâlî Efendi, *Şerhu Fusûsi'l-hikem* (b.y.: Dar'us-Saadet, 1309), 393-395; Avni Konuk, *Fusûsu'l-hikem Tercüme ve Şerhi*, 4/148. Avni Konuk burada Bâlî Efendi'nin beş madde hâlinde açıkladığı delilleri cevaplandırarak ona itirazlarını yöneltir.

⁵³ İbn Arabî, *Fütûhât*, 2/412.

Bâlî Efendi'ye göre İbn Arabî'nin Firavun'un imanına dair ifadeleri yanlış yorumlanmış, kendisine iftira atılmıştır. Ona göre İbn Arabî'nin ifadeleri Firavun'un imanının sıhhati hakkında kesinliğe işaret etmemektedir. Belki de İbn Arabî, ayetlerin zahiri itibarıyla imanının sıhhatinin caizliğine işaret ettiğini söylemektedir. Buna göre Bâlî Efendi, İbn Arabî'nin sözlerinin, Firavun'un imanının sahih olması muhtemeldir, manasına yorumlanmasının uygun olduğu görüşündedir. Ahmed Avni Konuk *Fusûs* şerhinde, Bâlî Efendi'nin bu düşüncelerine karşı itirazlarını yöneltir. Ona göre *Fusûs*, akli tefekkürün bir ürünü değildir. Nitekim İbn Arabî sadık bir rüyada *Fusûsu'l-hikem* adlı eseri Hz. Peygamber'in kendisine verdiğini ve kitaba kendinden hiçbir şey koymadığını, "Böylece amacı tam olarak anladım, niyetimi temizledim, herhangi bir ekleme ve çıkarma yapmaksızın Allah'ın elçisinin belirttiği tarzda bu kitabı insanlara ulaştırmak için kastımı arındırdım."⁵⁴ şeklinde ifade eder. Bu sebeple İbn Arabî'nin *Fusûs* eserindeki beyanları kendi akli çıkarımları olarak değerlendirilemez. Ayrıca ayetlerin zahirinden Firavun'un imanının sahih olmasının caizliği anlaşılıyorsa imanının geçerli olmadığına hüküm vermek için ileri sürülecek bir delil yoktur. Nitekim Kur'an'ın zahiri bu yorumun aksini söylemeye uygun değildir. İbn Arabî'nin "Onun durumu Allah'a kalmıştır." diyerek duraksadığı, tereddütlü ve ihtimalli konuştuğu iddiası ileri sürülemez. O, eserlerinde âdeti gereği işleri edeben Allah'a havale eder. Bununla birlikte Avni Konuk'a göre, delil olarak ileri sürülen Firavun'un cehennemlikler arasında yer aldığı ile ilgili ifadeler, cehennemden çıkışın olmamasına sebep olan hâllerin açıklamasına dairdir. Cehennemliklerin açıklandığı yerde Firavun ve Nemrud örnek olarak zikredilirken amaç, mahallin zikrinden hâlin anlatılmak istenmesidir. Firavun ise ölmeden önce iman ederek davasında ısrar eden Nemrud'dan ayrılmıştır.⁵⁵

Bâlî Efendinin delil olarak ileri sürdüğü, İbn Arabî'nin *Fütûhât* isimli eserinde yer alan cehennemde ebedî kalacak kimseleri tasnif ettiği metin ile yukarıda aktardığımız Firavun'un iman üzere öldüğü ile ilgili ifadeleri arasında bir çelişki olduğu görülmektedir. İbn Arabî'nin, Firavun'un imanını muteber görmediğini savunmak isteyen birçok kişi onun bu ifadelerine istinat eder. İbn Arabî'nin bu sözlerini esas alan ve Firavun'un imanının sıhhatine yönelik sözlerinin onun eserlerine sonradan eklendiğini iddia edenler de bulunmaktadır.⁵⁶ Ancak İbn Arabî'nin Firavun ile ilgili beyanları toplu bir şekilde incelendiğinde görülmektedir ki *Fusûs* ve *Fütûhât* eserlerinin birçok yerinde Firavun'un imanının sıhhatine dair açık ve net ifadeler bulunmaktadır. Özellikle *Fütûhât* eserine bakıldığında Firavun'un imanına dair düşüncelerinin tek bir yerde olmayıp dağınık hâlde birçok yerde olduğu görülmektedir. Dolayısıyla İbn Arabî'nin bu ifadelerini yok sayarak yalnızca *Fütûhât*'ta ebedî cehennemlikler arasında Firavun'u zikrettiği metnin esas alınması ve diğer ifadelerinin başka manalara izafe edilmesi veyahut eserlerine sonradan sokulduğunun iddia edilmesi kanaatimizce önyargılı bir bakışın sonucudur. Esasen İbn Arabî cehennemlikleri zikrettiği yerde şahıs zikretmemektedir. Zira cehennemde ebedî kalacak olan bu dört sınıftan diğer üç zümre ki bunlar -müşrikler, ateistler ve münafıklar- muayyen kişi değil; şirk, ilhad ve nifak sıfatına sahip

⁵⁴ İbn Arabî, *Fusûs*, 19.

⁵⁵ Avni Konuk, *Fusûsu'l-hikem Tercüme ve Şerhi*, 4/149.

⁵⁶ Abdülvehhâb eş-Şa'rânî (ö. 973/1565), Bâlî Efendi gibi, *Fütûhât*'ta geçen ifadeleri esas alarak İbn Arabî'nin Firavun'un imanını geçerli saydığını ileri sürenlerin ona iftira attıklarını iddia eder. Bununla birlikte Şa'rânî'ye göre Firavun'un imanının geçerli olduğu ima edilen ifadeler İbn Arabî'nin eserlerine sonradan eklenmiştir. Abdülvehhâb eş-Şa'rânî, *el-Yevâkît ve'l-Cevâhir*, çev. Mahmut Çınar (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 2/1284.

olanlardır. Dolayısıyla metinde geçen “Firavun gibi” ifadesi ile inandığı hâlde Allah’a karşı kibirlenen ve rablik iddiasında bulunanlar kastedilmektedir. Firavun, bu hâl ile yaşadığı da İbn Arabî’ye göre ölmeye önce iman ederek ebedî cehennemlikler sınıfının dışına çıkmıştır. Bu açıklamalara binaen İbn Arabî’nin cehennemde ebedî kalacakları zikretmiş olduğu dört sınıfı şu şekilde tasnif etmemiz mümkündür: kibir ve tuğyan ehli, şirk ehli, ilhad ehli, nifak ehli.

İbn Arabî’nin *Fusûs*’ta, Firavun hakkındaki açıklamalarından sonra zikrettiği “Onun durumu Allah’a kalmıştır.” cümlesine istinat ederek onun kesin bir şey söylemediğinin ve bu hususta hükmü Allah’a bıraktığının ileri sürülmesi kanaatimizce pek mümkün görülmemektedir. İbn Arabî aynı ifadeyi *Fütûhât*’ta, Firavun ile ilgili açıklamalarının arasında tekrar zikreder. Şayet o, kesin bir şey söylemeyip ihtimalli konuşuyor olsa durumu Allah’a havale etmesinin ardından çıkarımlarını net bir şekilde açıklamaya devam etmezdi. Nitekim *Fütûhât*’ta, Onun durumu Allah’a kalmıştır, dedikten sonra Firavun’un imanında ihlaslı olduğunu ve Allah’ın onun imanını doğruladığını kaydeder.⁵⁷ Benzer şekilde *Fusûs*’ta yer alan söz konusu ifadesinin hemen akabinde İbn Arabî’nin, *Fusûs*’ta yer alan söz konusu ifadesinin hemen akabinde gelen sözleri bu iddiaların yanlışlığını ortaya koymaktadır: “İnsanların genelinde Firavun’un bedbaht olduğu yerleşmiştir. Fakat onların bu konuda nasstan dayanakları yoktur.”⁵⁸

Firavun’un imanının sıhhati meselesinde İbn Arabî’nin düşüncelerini izah etme ve onu müdafaa etme sadedinde müstakil bir risale kaleme alan Devvânî, bu hususta iddia edildiği gibi herhangi bir icmanın söz konusu olmadığını savunur. Devvânî, Firavun’un hiçbir zorlama olmadan gönülden iman ettiğini dolayısıyla imanının geçerli olduğunu akli ve nakli delillerle ispat etmeye çalışır. Ona göre Firavun’un imanı konusunda asıl delil getirmesi gerekenler onun küfrünü ileri sürenlerdir. Firavun, inancını oldukça uzun bir cümleyle itiraf ettiği için ölüm alametlerini görmüş olma ihtimali düşüktür.⁵⁹ Devvânî bu meselede daha ziyade Allah’ın rahmetinin genişliğine istinat eder. İbn Arabî’ye karşı çıkanlar Allah’ın rahmetini daraltmakta ve Allah’tan ümit kesilmesine sebep olmaktadır.⁶⁰ Allah’ın, Firavun’a “Şimdi mi? Oysa daha önce isyan etmiş ve bozgunculardan olmuştun.”⁶¹ şeklinde karşılık vermesi, artık isyan etmeyen bir mühtediye nazik bir şekilde azarlaması şeklinde anlaşılmalıdır.⁶² Bunların yanı sıra Devvânî, muhakkik kalamcılarının, imanı kalp ile tasdikten ibaret görüp dil ile ikrarın ise sadece dini hükümlerin icrası için gerekli olduğunu belirttiklerini aktarır.⁶³

Hasılı İbn Arabî’ye göre Firavun, Allah’a dair bilgi sahibi olan ve Musa’nın peygamberliğine inanan bir kişidir. Şu hâlde mesele, Müslüman düşünürlerin iddia ettiği gibi sadece yeis ve be’s anında gerçekleşen imanın makbul olup olmaması ile ilintili değildir. Ona göre Firavun esasen yeis ve be’s anında iman etmemiş, boğulma anına gelinceye kadar gizlemiş olduğu imanını izhar etmiştir.

⁵⁷ İbn Arabî, *Fütûhât*, 9/18,19.

⁵⁸ İbn Arabî, *Fusûs*, 231.

⁵⁹ Devvânî, *İmânu Fir’avn*, 12-17.

⁶⁰ Devvânî, *İmânu Fir’avn*, 15.

⁶¹ el-Yûnus 10/91.

⁶² Benzer ifadeler için bk. Dâvûd el-Kayserî, *Şerhu Fusûsi’l-hikem*, 2/1272; Carl W. Ernst, “Controversies Over Ibn al-‘Arabî’s Fusûs: The Faith of Pharaoh”, *Islamic Culture* CIX/3 (July 1985), 262.

⁶³ Devvânî, *İmânu Fir’avn*, 14.

Kurtulacağına kesin olarak inandığı için o, can çekişirken iman edenlerden değildir. İbn Arabî'ye göre Firavun gönülden iman etmiş, Allah onun canını almadan önce "...bugün seni kurtaracağım." buyurmasıyla kurtulacağını müjdelemiş, böylelikle inançsız ölenlerden ayrılmıştır.⁶⁴

Alâeddin el-Buhârî'ye göre Firavun'un İmanı ve İbn Arabî'ye Yönelik Eleştirileri

İbn Arabî, Firavun ile ilgili ayetleri onun imanına delil teşkil edecek şekilde yorumlarken imanının geçersizliğini kabul eden ulema ise aynı ayetleri imanla ölmediğine dair delil olarak zikreder. Onlar, Firavun'un sözünde samimi olmadığını, azabı gördüğü için mecburen iman ettiğini savunur ve bu hususta ayrıca başka ayetlerden delil getirirler. Bunlar arasında dayandıkları en temel delil azabın görüldüğü anda imanın kabul olmadığı ile ilgili yukarıda zikretmiş olduğumuz ayetlerdir (el-Mü'min 40/84-85). Onlara göre zaten Allah, Firavun'un imanı ikrar ettiği mezkûr ayetin hemen ardından gelen ayetlerde onu azarlamış ve imanını reddettiğini açıklamıştır:

Şimdi mi? Oysa daha önce isyan etmiş ve bozgunculardan olmuştun.

Biz de bugün bedenini, arkandan geleceklere ibret olman için, kurtaracağız. Çünkü insanlardan birçoğu âyetlerimizden gerçekten habersizdir.⁶⁵

Ebû Mansur el-Maturîdî (ö. 333/944), ilgili ayetlerin tefsirinde Firavun'un imanının geçerli olmaması hususunda iki sebep ileri sürer: Birincisi, Firavun ümidini kaybettiği anda, ölüm korkusuyla iman etmiştir. Böyle bir iman belayı gidermek için yapılmış olup hakiki ve iradi bir iman değildir. Onun imanı, ahirette azabı gördüklerinde Allah'tan kendilerine süre verilmesini isteyen kâfirlerin durumu gibidir. Bunlar tekrar dünyaya gönderilse yine kendileri için yasaklanan şeylere dönecektir.⁶⁶ İkincisi; iman ve İslam, nefsin Allah'a teslim edilmesi demektir. Ruh bedeni ter ederken iman edildiğinde kişi, nefsin Allah'a teslim etmiş olmaz. Dolayısıyla ölüm geldiği anda iman artık geçerli olmaz. Bununla birlikte Mâturîdî'ye göre başka bir ihtimal daha vardır: Allah'a iman, görünen âlemden hareketle gayb âlemine istidlal ile gerçekleşir. İstidlal ise ancak tefekkür ile elde edilir. Hâlbuki ölüm anında böyle bir şey mümkün değildir.⁶⁷

Alâeddin el-Buhârî'ye (ö. 841/1437) göre yeis hâlinde imanın geçerli olmadığına dair icma olmasına rağmen İbn Arabî küfrü ve ilhadı apaçık olan Firavun'un dünyadan ayrılırken tertemiz (imanlı) olarak gittiğini⁶⁸ ileri sürmektedir. Bu sözlerle İbn Arabî, Kur'an'ın açık delillerini inkâr etmektedir. Hâlbuki Firavun'un küfrü, üzerinde tartışılmayacak kadar açık ve nettir. Kur'an'da Firavun'un küfrünü bildiren birçok ayet yer alır. Firavun'un iman üzere öldüğünü iddia etmek, ayetleri yalanlamak ve Kur'an'da çelişkilerin olduğuna inanmak anlamına gelir. Ayrıca Buhârî'ye göre İbn Arabî'nin Firavun hakkındaki düşüncelerinde şaşılacak bir şey yoktur. Zira ilahlık iddiasında

⁶⁴ İbn Arabî, *Fütûhât*, 8/48, 9/19, 13/45, 14/240-241; İbn Arabî, *Fusûs*, 231.

⁶⁵ el-Yûnus 10/91-92.

⁶⁶ el-En'âm 6/27-28.

⁶⁷ Mâturîdî, *Te'vilât*, 7/104-105.

⁶⁸ İbn Arabî, *Fusûs*, 221.

bulunan herkesin iddiasında haklı olduğunu düşünen bir kişinin Firavun'un iman üzere öldüğünü iddia etmesi onun batıl düşüncesinin tabii sonucudur.⁶⁹

Buhârî'ye göre biraz düşünen akliselim bir kimse mezkûr ayetlerden Firavun'un iman ettiği sonucunu çıkarmaz. Bilakis imanının reddedildiğine dair birçok delil vardır. İlk olarak ayetlerde Firavun'un umutsuz kaldığı anda tövbe ettiği açıkça belirtilmiştir. Bunun yanı sıra yeis anında veya azabın görüldüğü andaki imanın geçersiz olduğu ile ilgili Kur'an'da birçok ayet bulunmaktadır:⁷⁰

Fakat azabımızı gördükleri zaman imanları, kendilerine fayda vermedi.⁷¹

Azap size gelip çatmadan önce rabbinize yönelip O'na teslim olun; sonra kimseden yardım göremezsiniz. Hiç farkında olmadığınız bir sırada azap ansızın başınıza gelmezden önce rabbinizden indirilenin en güzeline uyun...⁷²

Yahut azabı gördüğünde, 'Keşke bana bir fırsat daha tanınsa da iyilerden olsam.' demesin. Hayır! Ayetlerim sana geldi de sen onları yalanladın, büyüklük tasladın ve inkârcılardan oldun.⁷³

İbn Arabî'ye göre yukarıda ilk ayette zikredilen "kendilerine imanın fayda etmemesi" ifadesinden maksat sadece "dünyada fayda vermemesi" anlamındadır. Ancak Buhârî, İbn Arabî'nin aksine azabın sadece dünyaya münhasır kılınmasını gerektiren herhangi bir karine bulunmadığını belirtir. Nitekim nasslar azabın hem ahiret hem de dünya için geçerli olduğunu ifade eder. Ayetin siyaki dikkate alındığında bağlam itibarıyla azabın hem dünya hem de ahiret için geçerli olduğu görülür: "...Allah'ın kulları hakkında öteden beri uygulanan yasası böyledir. İşte orada inkârcılar hüsrana uğradılar."⁷⁴ Şu hâlde Allah ayette onları kâfir olarak isimlendirirken onların mümin olduğunu iddia etmek anlamsızdır.⁷⁵

Buhârî'ye göre Yûnus 10/90 ayetinin devamında gelen "Şimdi mi? Oysa daha önce isyan etmiş ve bozgunculardan olmuştun."⁷⁶ ayetindeki "mi" soru edatı istifham ve inkâr hemzesidir. Dolayısıyla bağlamdan anlaşılan anlam Firavun'un imanını inkâr ve rettir. Şayet İbn Arabî'nin iddia ettiğini gibi Firavun'un imanı kabul edilmiş olsaydı Allah, onu bu ve benzeri birçok ayette yermez aksine överdi. Dahası helak olmasından sonra onu ibret alınsın diye delil kılmazdı.⁷⁷ Hâlbuki Allah birçok ayette Firavun'u yermiş, azabı ve cezalandırmayı hak ettiğini bildirmiştir. Onu yalanlayarak lanetlenenler arasında zikretmiş; onun bozgunculardan, zalimlerden, yalancılardan vb. olduğunu bildirmiştir. Şayet Allah, Firavun'un imanını kabul edip günahlarını bağışlasaydı affettiği kişi ve toplumları zikrettiği gibi Firavun'u da zikrederdi. Hiçbir ayette affedilenler arasında Firavun'un zikredilmemesi

⁶⁹ Alâeddin el-Buhârî, "Fâzihatü'l-mülhidîn". thk. Abdülmelik Yangın, *Alâeddin el-Buhârî'nin Fâdihatü'l-Mülhidîn Adlı Eseri ve Vahdet-i Vücûd Nazariyesine İlişkin Eleştirileri*, (İstanbul, 2012), 106-107.

⁷⁰ Buhârî, "Fâziha", 109, 110.

⁷¹ el-Mü'min 40/85.

⁷² ez-Zümer 39/54-55.

⁷³ ez-Zümer 39/58-59.

⁷⁴ el-Mü'min 40/85.

⁷⁵ Buhârî, "Fâziha", 107, 108.

⁷⁶ el-Yûnus 10/91.

⁷⁷ Buhârî, "Fâziha", 111.

onun imanının kabul edilmediğini gösterir.⁷⁸ Hâlbuki Allah, Firavun'un sihirbazlarının iman etmesinden bahsetmekte ve onları övmektedir. Allah, sihirbazlar hakkında şöyle buyurur:

Âlemlerin rabbine, Musa ve Harun'un rabbine iman ettik, dediler.⁷⁹

Sihirbazlar şöyle dediler: Bize gelen apaçık delillere ve bizi yaratana seni asla tercih etmeyeceğiz. Artık sen vereceğin hükmü ver. Sen ancak bu dünya hayatında hüküm verirsin. Şüphesiz ki biz; günahlarımızı ve bize zorla yaptırdığın sihri affetmesi için, Rabbimize inandık. Allah'ın vereceği mükâfat daha hayırlı ve daha kalıcıdır.⁸⁰

Bu ayetlerin akabinde Firavun'un durumunda olduğu gibi ret ve inkâr gelmemekte, aksine Allah, sihirbazları birçok ayette övmektedir.⁸¹ Buhârî'nin konu ile ilgili dile getirdiği başka bir ayet de şudur:

(Bunların durumu) Firavun ailesinin ve onlardan öncekilerin durumu gibidir: Âyetlerimizi yalanladılar. Allah da onları günahlarıyla yakaladı. Allah azabı çok şiddetli olandır.⁸²

Ayette zikredilen "Allah onları günahlarıyla yakaladı..." cümlesi Firavun ve kavminin dünyada boğulmaları ve ahirette azapla karşılaşmalarını ifade eder. "Âl-i Fir'avn" ifadesindeki "âl" kelimesi, kavmi ve ailesi ile Firavun'un kendisini de içine almaktadır. İmanla ölen bir kimse önceki küfür için hesaba çekilmeyeceğine göre Firavun'un imanla öldüğü söylenemez. Aksi takdirde Allah ayette onları günahlarıyla yakaladığını bildirmezdi. Söz konusu ayetle daha önceki kâfirlerin durumu ne ise Firavun ve ailesinin durumunun da aynı olduğu bildirilmiştir.⁸³

Buhârî'nin konuya dair başka bir yorumu da Firavun'un imanının taklide dayalı olduğuna dairdir. Firavun "İsrailoğulları'nın iman ettiğinden başka hiçbir ilah olmadığına inandım." derken kendisinin Allah'ı tanımadığını itiraf ediyor ve duyduklarına dayanarak İsrailoğulları'nın tanıdığı ilaha inandığını sözde belirtiyor gibidir. Dolayısıyla böyle taklide dayanan bir iman makbul değildir. İmanının tam olabilmesi için Allah'ın birliği ile Hz. Musa'nın peygamberliğini de ikrar etmesi gerekirdi. Ayrıca Firavun, sihirbazlar gibi Musa ve Harun'un rabbine inandığını değil İsrailoğulları'nın rabbine inandığını dile getirmiştir. Bunu söylerken aslında İsrailoğulları'nın inancını benimsemekteydi. Yahudilerin çoğu, inançlarında tecsim ve teşbihe yönelir. Bu sebeple onlar, buzağıya tapmakta ve Allah'ın o buzağının içinde olduğuna inanırlardı. Dolayısıyla Firavun da İsrailoğulları'nın rabbine inandığını söylerken cisimle mevsuf ve hulul ile nitelenen ilaha inandığını söylemiş olmaktadır.⁸⁴

Özet olarak Buhârî'ye göre Firavun'un imanının kabul edilmediği noktasında ihtilaf bulunmamaktadır. İhtilaf, imanının kabul edilmemesinin sebebinin ne olduğu hakkındadır. Cumhura göre o, boğulma anında yeis içindeyken inandığını söylemiştir. Bu yüzden de imanı makbul değildir.

⁷⁸ Buhârî, "Fâziha", 110-112.

⁷⁹ eş-Şuarâ 26/47-48.

⁸⁰ et-Tâhâ 20/72-73.

⁸¹ Buhârî, "Fâziha", 111.

⁸² Âl-i İmrân 3/11.

⁸³ Buhârî, "Fâziha", 115.

⁸⁴ Buhârî, "Fâziha", 112-113.

Bir başka görüşe göre boğulma tehlikesiyle karşılaştığı için değil de o an ölüm meleğini ve ahiretteki azabı gördüğünde inandığını söylediği için imanını kabul edilmemiştir.⁸⁵

Sonuç

Müslüman âlimlerin genel kabulü yeis ve be's anında gerçekleştiği için Firavun'un imanının geçerli olmadığı yönündedir. Zira Allah, Firavun'un imanını ikrar ettiği ayetlerin devamında onu azarlamış ve başka ayetlerde ise ilahi azapla karşılaştığı andaki tövbenin kişiye fayda vermeyeceğini beyan etmiştir. İbn Arabî genel kabulün aksine Firavun'un imanını muteber görmekle bir polemğin başlamasına sebep olmuştur. Ona göre Firavun, Allah'a dair bilgi sahibi olan ve rab olmadığını bilmesine rağmen rablik iddiasında bulunan birisidir. Boğulma anında kurtarılacağı ümidiyle gönülden iman etmiş ve tertemiz bir şekilde ahirete intikal etmiştir. İbn Arabî'nin görüşlerini eleştiri maksatlı müstakil eser kaleme alan Alâeddin el-Buhârî'nin, Firavun'un iman meselesinde dayandığı en temel argümanı yeis ve azap görüldüğü anda imanının muteber olmayacağı hususunda Müslüman âlimler arasında icmanın bulunmasıdır. Buhârî, soruna yeis ve be's anında gerçekleşen imanın makbul olmadığı ve bu konuda icma olduğu noktasından yaklaşmaktadır. Bunun yanı sıra ona göre Firavun, Kur'an'da hiçbir yerde övülmeyip aksine yerilmiştir. Onun tövbe ettiğine ve affedildiğine dair herhangi bir işaret de bulunmamaktadır. Nassların zahiri, Firavun'un imanının muteber olmadığına tüm bedaheti ile işaret etmektedir. İbn Arabî'nin iddiaları ve Buhârî'nin eleştirileri incelendiğinde her ikisinin de iddialarında nassın zahirine bağlı kalarak konu ile ilgili ayetleri kendi düşüncelerine uygun bir şekilde yorumladıkları ve aynı ayetleri düşüncelerine delil olarak kullandıkları görülmektedir.

Kaynakça

- Bâlî Efendi, Sofyalı. *Şerhu Fusûsi'l-hikem*. b.y.: Dar'us-Saadet, 1309.
- Bedirhan, Muhammed. *Vahdet-i Vücûdu Savunmak*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2019.
- Buhârî, Alâeddin. "Fâzihatü'l-mülhidîn". thk. Abdülmelik Yangın, *Alâeddin el-Buhârî'nin Fâdihatü'l-Mülhidîn Adlı Eseri ve Vahdet-i Vücûd Nazariyesine İlişkin Eleştirileri*. 33-129. İstanbul, 2012.
- Cornell, Vincent, J. " 'I am Your Lord Most High': Pharaoh and the Sin of Hubris in the Qur'an", *Jsr shanti virginia*. Erişim 20 Ekim 2021. <https://jsr.shanti.virginia.edu/back-issues/vol-2-no-2-september-2002-pharaohs-hardened-heart/i-am-your-lord-most-high-pharaoh-and-the-sin-of-hubris-in-the-quran/>
- Dâvûd-i Kayserî. *Şerhu Fusûsi'l-hikem*. thk. Hasanzâde Âmulî. 2 Cilt. Kum: Müesse-i Bustân-ı Kitâb, 2007.
- Demirli, Ekrem. *Sadreddin Konevî'de Bilgi ve Varlık*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Devvânî, Celâlüddîn. *Îmânu Fir'avn*. thk. İbnu'l-Hatîb. Mısır: Matbatu'l-misriyyeti ve mektebetuהe, 1924.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. Erişim 10 Ekim 2021. <https://kuran.diyaret.gov.tr>
- Ernst, Carl W. "Controversies Over Ibn al-'Arabî's Fuşuş: The Faith of Pharaoh", *Islamic Culture* CIX/3 (July 1985), 259-266.

⁸⁵ Buhârî, "Fâziha", 113.

- Gril, Denis. "The Qur'anic Figure of Pharaoh According to the Interpretation of Ibn 'Arabi". *Ibn Arabi Society*. Erişim 18 Ekim 2021. <https://ibnarabisociety.org/the-quranic-figure-of-pharaoh-denis-gril/>
- Harman, Ömer Faruk. "Firavun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- İbn Arabî, Muhyiddîn. *Fusûsu'l-hikem*. çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2006.
- İbn Arabî, Muhyiddîn. *Fütûhât-ı Mekkiyye*. çev. Ekrem Demirli. 18 Cilt. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007.
- İzutsu, Toshihiko. *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar Kavramlar*. çev. Ahmet Yüksel Özemre. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2005.
- Aliyyu'l-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûreddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Kârî el-Herevî, *Ferru'l-'avn min müddei îmân-ı Fir'avn*, thk. İbnu'l-Hatîb. Mısır: Matbatu'l-mısriyyeti ve mektebetuhe, 1924.
- Kâşânî, Abdürrezzâk. *Şerh ala Fusûsi'l-hikem*. Beyrut: Menşûratu'l-Cemel, 2017.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 2020.
- Konuk, Ahmed Avni. *Fusûsu'l-hikem Tercüme ve Şerhi*. haz. Mustafa Tahralı - Selçuk Eraydın. 4 Cilt. İstanbul: Marmara İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2011.
- Kösen, Cumali. "İbn Arabî'ye Göre Bilginin İmkânı ve Kaynakları". *Pejoss* 5 (2020), 118-128.
- Kösen, Cumali. *İbn Arabî'nin Epistemolojisinde Akıl ve Keşf*. Bursa: Emin Yayınları, 2020.
- Kösen, Cumali. *İbn Arabî'de Özgürlük*. Bursa: Emin Yayınları, 2020.
- Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed es-Semerkindî. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. çev. S. Kemal Sandıkçı. 17 Cilt. İstanbul: Ümraniye Belediye Başkanlığı, 2020.
- Nesefî, Ebu'l Muîn Meymûn b. Muhammed. *Tabsiratü'l-edille fî usûli'd-dîn*. haz. Hüseyin Atay. 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1903.
- Ormsby, Eric. "The Faith of Pharaoh: A Disputed Question in İslamic Theology". *Studia İslamica* 98/99 (2004), 5-28.
- Şa'rânî, Abdülvehhâb. *el-Yevâkît ve'l-Cevâhir*. çev. Mahmut Çınar. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Teftâzânî, Sa'düddîn. *Şerhu'l-Makâsıd*. thk. Abdurrahman Umeyra. 4 Cilt. Beyrut: Âlemu Kütüb, 1998.